Kenyeres Zoltán

Spiró György: Diavolina

Taraszov-Rogyionovot trockizmussal vádolva 1938-ban agyonlőtték. Ő írta még 1922-ben, még Lenin idejében a *Csokoládé* című regényt, amely bejárta a fél világot. A manapság nem gyakran emlegetett Bölöni György fordította magyarra, Párizsban Henri Barbusse lapja, a Le Monde evvel nyitotta meg 1930-ban magyar nyelvű kiadványait. Itthon a Nyugatban Illyés Gyula méltatta lelkes szavakkal. A könyv 1945 után a szigorúan tiltott könyvek listájára került.

Alekszej Ivanovics Zugyin, a vasesztergályosból lett keménykezű és kérlelhetetlen helyi Cseka-főnök egyszer megkegyelmez egy prostituált táncosnőnek, aki hálából egy fél kiló csokoládét visz Zugyin feleségének ajándékba. Az ügy kitudódik. Mi ez? Korrupció a forradalmi harc kellős közepén? Ez még nem is Sztálin, hanem Lenin ideje. A vöröskatonák zúgolódni kezdenek: akkor miért harcolnak? Zugyint letartóztatják, és halálra ítélik. Nem tiltakozik, nem védekezik. „Zugyin megérti és elfogadja, hogy a forradalom érdekében meg kell halnia, és neki, az igazi forradalmárnak még emléke is örökre meg lesz gyalázva. Lélegzetállító oldalak ezek. A tragédia a legmagasabb fokra emelkedik, s mikor az utolsó lapot is átfordítottuk, kész a katarzis. Zugyin küszködik; az ideák, melyek betöltik, életet lehelnek belé, és most már látjuk benne az embert is, aki feláldozza, fel tudja magát áldozni egy, az életénél is erősebb erőnek. Bukása felemelkedés." – írta Illyés. Gereblyés László még lelkesebb volt. „Ez a befejező akkord mai orosz író könyvében nem hat romantikus szólamként. A hős sorsának minden mozzanatát fojtogató izgalommal éli át az olvasó. És Zugyin példája mindenkinél beszédesebb a mi számunkra, a magyar forradalom, a magyar forradalom történetének alapos ismerői számára. Mint falat kenyér az éhezőnek, úgy kell nekünk a proletáretikát sugárzó példa." Ezek a sorok nem 1950-ben jelentek meg, hanem húsz évvel korábban, 1930 júniusában láttak napvilágot a kolozsvári Korunk lapjain. Akkor az európai és hazai baloldali értelmiség nagy része még nyitott érdeklődéssel fordult Szovjetoroszország felé, s a regényt nem a justis mord felől olvasták, nem gondolkoztak el azon, hová vezet, ha valakit agyon lehet lövetni, csak azért mert a felesége elfogadott néhány tábla csokoládét, vagy hogy mindenféle igazolhatatlan hírbeszéd kering körülötte. Milyen rendszer és milyen ügy az, amiért hazugságokat tudatosan vállalva így kell önként feláldoznia az életét? Akkor még valami kíváncsi várakozás fénye vonta be a bolsevik forradalmat. A baloldali érzelmű írók

közül többen, pl. H. G. Wells, André Gide, Henri Barbusse, Luis Aragon, Ignazio Silone, Panait Istrati, Arthur Koestler, nem akármilyen jelentőségű írók, el is látogattak a Szovjetunióba. A mieink közül Illyés Gyula és Nagy Lajos járt ott. Közismert tények. Illyés nagyszerűen megírt útirajzát a Nyugat adta ki 1934-ben, őt csak a jobboldal támadta meg, és a hatóságokkal gyűlt meg a baja. Nagy Lajost, aki Illyésnél kritikusabb volt a látottakkal szemben a baloldal is kárhoztatta, felkeresték, kérték, követelték az első folyóiratközlések után, hogy ne folytassa a publikálást, hagyja abba, semmisítse meg a kéziratot, égesse el. Az ő útibeszámolója csak sok évtizeddel később, a rendszerváltás környékén jelent meg először (Spira Veronika írt róla 1990-ben az Új Írásban).

Engem, amikor az 1970-es évek elején kezembe került Taraszov-Rodionov regénye, elborzasztott a belőle sugárzó messianikus fanatizmus. De akkor már sokat olvastunk és sokat tudtunk a sztálinizmusról, a perekről, a szibériai táborokról. Még léteztek tiltólisták, érvényben voltak tabutémák, de idegen nyelveken, titokban, kézről-kézre sok mindenhez hozzá lehetett jutni. A *Csokoládé* szigorúan indexen volt, mert nemcsak a forradalmi önfeláldozás apoteózisaként lehetett olvasni, mint ahogy a 30-as évek naiv és idealista magyar kommunistái és a baloldal szovjet-szimpatizánsai tették, hanem a párt és a rendszer leleplezéseként is. Mi sem jellemzőbb, hogy a rendszerváltás környékén sietve újra kiadták. Nyilván nem az volt a kiadással a szándék, hogy még utoljára egy nosztalgiakeltő szovjet propagandaregényt adjanak közre, hanem mint ellenpropagandát mutatták be, hogy lám végre ettől a világtól szabadultunk meg. (A nálunk jóformán ismeretlen szerzőről legutóbb Kun Miklós írt tanulmányt.)

Aztán sorra megjelentek a szocialista rendszernek nevezett szovjet diktatúrát leleplező remekművek Zamjatyin 1924-es nagy könyvétől, a *Mi* című disztópiájától Szolzsenyicinen át Ribakovig. Egész könyvtárnyi jobbnál jobb, remekebbnél remekebb szépirodalom tartozik ide, világirodalmi jelentőségű regények és mellettük pontos nagyszerű történeti művek, politológiai értekezések egész sorát lehet idézni. Van még, amit nem tudunk? Akad még feltárni és megírni való, amit még nem tártak fel, nem mondtak el és nem írtak meg? Egyáltalán, nem inkább az ellentétes pólusra, a sajnos éledőben lévő szélsőjobboldalra és fasizmusra kellene összpontosítani a történelmi emlékezés minden erejét?

Ez a kérdés merült fel bennem, amikor elolvastam Spiró György új regényét. Talán a rádióban hallottam először a hírét, a címét mondták, meg azt, hogy tulajdonképpen Gorkijról szól. *Diavolina* nőinek hangzó név és Gorkij? Spiró György talán valami Nyáry Krisztián-szerű könyvet írt?

Megörültem. Itt a nyár, a hőség, legalább lesz mit olvasnom a Dunaparton. Gorkij híres nőügyei. Aztán megérkezett a postán a Könyvklub című könyvajánló kiadvány június–júliusi száma, s ebben tartalmas beszélgetés volt olvasható Spiró Györggyel. A kérdező Mezei M. Katalin ekképpen összegezte a regény tartalmát (nem hiszem, hogy tömörebben és pontosabban össze lehetne foglalni, ami összefoglalható benne): „Az irodalom meghatározó alakjainak általában a szerelmeit is számon tartják. Olimpiada Dmitrijevna nevét mégis kevesen ismerhetik. Ez a rendkívüli asszony először személyzetként, később orvosként, valójában azonban barátként, végül pedig társként állt Gorkij mellett – ő volt az utolsó szeretője. Az ő szemszögén keresztül elevenedik meg az író élete és különös, szélsőségektől korántsem mentes, és már-már kettősnek mutatkozó személyisége (…).”

Aki valamelyest ismeri az orosz és szovjet irodalmat, aki valamelyest belekóstolt a szovjetológia nevű történeti-politikatörténeti tudományágba, aki olvasta a témába tartozó regények és emlékezések legalább egy kis részét, vagy aki ahhoz az idősebb nemzedékhez tartozik, amelyikhez én, és még tanult az egyetemen egy tudományos szocializmus nevű tantárgyat, az jó néhányról hallott már a regényben előkerülő alakok közül. Az egyik oldalon Lenin, Sztálin, Trockij, Zinovjev, Kamenyev, Buharin, Jagoda, Berija, Molotov, Vorosilov, Litvinov és még sokan, a másik oldalon pedig Sztanyiszlavszkij, Mejerhold, Sosztakovics, Alekszandr Blok, Majakovszkij, Babel, Bulgakov stb. De talán még a specialisták sem tudnának részletesebben beszélni mindazokról, akik őrajtuk kívül még szerepelnek a regényben. Spiró György óriási feltáró munkát végzett, rengeteget dolgozhatott a könyv megfogalmazása előtt. Minden szereplő a saját nevén szerepel benne, és rengeteg szereplő van, nevek tömkelege fordul elő minden oldalon. A címadó és egyszersmind narrátor szereplőnő ritkán van édes kettesben Gorkijjal, vendégek egész serege lakik állandóan Gorkijéknál akár Sorrentóban, akár Moszkvában, bárhol. Egy párszoros bekezdésben néha öt-hat név is előfordul. Kis, legtöbbször kidolgozatlan, már-már csak felsorolásszerű epizódok állnak egymás után, időrendben sem egyenes linearitást követve. A névzsúfolásnak – ami olvasás közben elég bosszantó – fontos hatása van a befogadás és megértés mindig adott és szubjektív folyamatára. Lassítja, sőt megállítja a történetbe-beleélés pusztán képzeletmozgató munkáját, és reflexívebbé teszi a folyamatot. Nemcsak a teljesebb és hitelesebb tartalomhoz járul hozzá, hanem befogadás-esztétikailag is különös hatása van.

Nincs elbeszélés elbeszélő nélkül. Kezdetben volt a mindentudó narrátor, aki kétely nélkül tudta, hogy mire gondol a szereplő, és mit

csinál, amikor egyedül van a szobában, és senki nem látja. Ez a mindentudó narrátor maga az író volt, aki egyes szám harmadik személyben mesélt, és persze, hogy mindent tudott, hiszen ő találta ki. Őtőle elvárható is volt, hogy mindent tudjon, és mindennek a mélyére és legmélyére ásson. Aztán jöttek az egyes szám első személyben megszólaló elbeszélők, az író, aki önnön életét és kalandjait mesélte el, vagy kitalált valakit, és annak szájába adta a mesét. Ilyen narrátor Olimpiada Dmitrijevna, becenevén Lipa (hogy hogyan lesz belőle Diavolina Gorkij számára, ennek etimológiáját megtudjuk a regényben a maga helyén). Csakhogy ő nem kitalált figura, nem elbeszéléstechnikai kellék, hanem valóságos személy. Az idézett interjúban Spiró azt mondja, hogy fennmaradt tőle egy több oldalas szöveg, s neki ezt csak le kellett fordítania, és a többit hozzáírni. Ez persze az írói képzelet hatalmas korlátozását is jelentette. És a hatalmas, több évi munkával összegyűjtött anyag megfelelő kiválogatását is szükségessé tehette, hiszen csak azt adhatta Lipa (Diavolina) szájába, amiről tudhatott és amihez érthetett. S azt is az ő, már persze elképzelt szemszögéből. Roy Anderssonnak, a híres svéd filmrendezőnek van egy velencei Arany Oroszlán díjat nyert filmje (a magyar Pálos Gergely az operatőrje), amelyben mintha le lenne csavarozva a kamera egyetlen beállítási szögben, aztán kis anekdotaszerű jelenetek peregnek egymás után: az egyhelyben álló, mozdulatlan kamera azt mondja, hogy innen, ahonnan én nézem, ilyen a világ. Máshonnan talán másmilyen, de innen ilyen. Lipa meséje (meséje? szörnyűségek tömkelege) is efféle. Az ő látószögéből nézve ilyen volt Gorkij szerencsétlen élete és kora. Ha Spiró nem ilyen egyhelyben álló narrátort választ, aki megszabja számára a láthatóakat és hallhatóakat, akkor talán felszabadultabban és többrétűen mutathatta volna be Gorkij magánéletét, személyét és szörnyűséges korát. Ami a kort illeti, így is éppen elég belőle. Gorkijt azonban szerettem volna jobban megismerni, ám Lipa-Diavolina többre nem lehetett képes: úgy gondolom, a narrátor-választás kicsit fel is mentette Spirót a mélyebb alakábrázolás írói feladatai alól. Mindent Diavolina mesél el, mindent az ő szájából hallunk, a szereplők soha nem jelennek meg közvetlenül, csak az ő közvetítésével, ezért kicsit vérszegények és élettelenek. Egy Diavolínától, aki nem író, természetesen nem várhatunk el elevenebb ábrázoló képességet. A regény folyamatos elbeszélés az első oldaltól az utolsóig, tagolások, fejezetekre bontások, mellékszálak nélkül. Az interjúban azt mondja Spiró, hogy ezt a technikát éppen Gorkijtól tanulta el, de ehhez annyit hozzá kell tennem, hogy Klim Szamginról azért többet tudunk meg Gorkij előadásában, mint Gorkijról Diavolina előadásában. Lipa imádja Gorkijt, ennek ellenére nem dicsőíti és nem magasztalja, nem kritikátlan

vele szemben. A kis távolsággal és enyhe iróniával megszólaló hang a regény egyik fő erénye. Az íróról alig beszél, az emlékezés-sorozat hangvételébe, az alakrajz és korrajz színezeteibe nem is férne bele a műelemzéses elmélkedés. Szerepel az *Éjjeli menedékhely* színpadra állítása, pár sor a *Kim Szamgin életé*ről, s egyszer, egy mondattal határozottan kijelenti, hogy az *Anya* Gorkij legrosszabb regénye. De a többi regényt, a színdarabokat, elbeszéléseket alig hozza szóba. Ehhez ő nem is érthetett, a választott narrációs nézőpontból nem is lenne hiteles, ha többet tenne. Egészségileg viszont óvja Gorkijt a gyenge szervezetére láthatólag veszélyes megterheléssel járó írói munkától: „Mindenkit elbűvölt, aki először hallhatta a történeteit, amelyeket részben már megírt, de élőszóban moralizálás nélkül és cselekményesebben adta elő. Mindvégig görcsben volt a lelke, ha írnia kellett, és erőltette az írást minden áldott nap ötven éven át; betegség volt ez is, mert igazából a csevegés volt a műfaja, az elröppenő, következmények nélküli szó, vagy ha mégis írás, akkor napilapba odakent, hányaveti publicisztika. Regényt és drámát nem lett volna szabad írni." (64.old.) Ezek remekül megfogalmazott, remek mondatok, Lipa aligha tudott volna ezen a stílusszinten írni: itt mégiscsak a professzionista író beszél, akárhogy próbál is a regény erejéig Lipává változni. A látás és nézőpont elég következetesen Lipa, de a nyelv Spiró György. Letisztult, dísztelen egyszerűségében, mondhatnám, fortélyos egyszerűségében és finom iróniájában szép, modern (nem posztmodern) próza. Nem tudom, mi lett volna, ha külső narrátor helyett vállalja a mindentudó narrátor – manapság az irodalomkritikusok által lenézett – szerepét. Talán még többet tudtunk volna meg Gorkijról.

Gorkij legtöbbször Alekszej keresztnéven szerepel a regényben, ahogy Diavolina-Lipa szólítja. Milyen ember volt ez az Alekszej? Az igazi, a Makszim Gorkij 1924-ben két évvel a *Csokoládé* után megírta *Az áruló* című kisregényét, mely a forradalmi mozgalomból való kiábrándulás és kiábrándítás műve. A munkáscsaládból származó Pjotr Karazin, becenevén Lószúnyog, kivégzése előtt a börtöncellájában szedegeti össze életének eseményeit. Lelkes forradalmár korában egyszer ő is kivégzett egy embert, mert mi másnak lehet nevezni, hogy árulással vádolta egyik mozgalmi társát, öngyilkosságra kényszerítette, és végignézte, ahogy felakasztja magát. „Lefogtam a kezét, míg a lába rángatózott, és hangosan kieresztette magából a bélgázt." Lószúnyogot aztán beszervezi az Ohrana, a cári titkosrendőrség, beszervezi a kommunista Cseka és GPU, az NKDV elődje. Feladja társait. A siralomházban visszatekintve gondolja végig és veti papírra élete eseményeit. Azt írja egy helyen, hogy a szocializmust nem rá szabták, túl bő, vagy túl szűk volt neki.

A Diavolina visszaemlékezéséből előttünk kibontakozó Alekszej is ilyesmi álláspontot lehetett. Az ő elbeszélése szerint Gorkij végig kettős közéleti szerepet játszik. Egyszerre lojális és egyszerre kritikus elme. Sorra támogatja a fiatalokat, kiváló tehetségeket fedez fel és állít pályára, akikből nagy írók lesznek. Többek között Babelt, Platonovot, Bulgakovot segíti pályakezdésükkor. Felhasználva nemzetközi tekintélyét és népszerűségét előszobázik életekért, több mint kétszáz embert ment meg a kivégzéstől, még többet az éhhaláltól. Ugyanakkor dicsőíti Lenint, Sztálint, a szovjet-rendszert otthon és szerte a világon. Néha ennek érdekében rájátszanak jóindulatú hiszékenységére (vagy csak tettetett hiszékenységére? Az ilyen lebegtetések nagyszerűek a szövegben), és megvezetik. Egyszer megengedik neki, hogy meglátogasson egy átnevelő tábort, ez volt a cinikus álneve a gulágoknak a hivatalos közleményekben. Remek jelenet. Kicserélik néhány órára az észak-karéliai tábor agyonfagyott, csontváz lakóit jól táplált, életerős csekistákra, akik eljátsszák az átnevelő iskolát előtte. Gorkij el van ragadtatva. Többször is becsapják. Egy alkalommal felkeresi Moszkvában Lenint, és kegyelmet kér négy cári nagyherceg számára, akiket kivégzés fenyeget. Lenin nagylelkűen megígéri a nagy írónak, hogy teljesíti kívánságát, de Gorkij még alig indul el hazafelé, amikor Lenin odatelefonál Zinovjevnek, hogy a négy herceget haladéktalanul végezzék ki. Lenin nem jobb a későbbi Sztálinnál, aki alatt majd milliók halnak éhen, százezreket száműznek, és tízezreket végeznek ki. Spiró azt nyilatkozta az említett beszélgetésben, hogy nem az író Gorkij, hanem a magánszemély keltette fel ezúttal az érdeklődését. De ha közelebbről olvassuk Diavolina-Lipa meséjét, nem is igazán Gorkijt mutatja be, hanem a lenini-sztálini korszakot. A történelmet és nem az író élő alakját. Gadó Gábor az Élet és Irodalom hasábjain Suetoniusszal kapcsolta össze Spiró nevét, a nagy római történésszel, és nem valamelyik nagy regényíróval. Igen, Spirót most is, mint korábbi nagy regényeiben elsősorban a történelem érdekli, és ösztönzi írásra. Éppen az, amit az utóbbi évtizedekben – irodalomelméleti iskolák hatása alatt – igyekeztek kiszivattyúzni az irodalmi művekből. Spiró regényének nincs a romantikus és naturalista regényekhez hasonló összefüggő és előrehaladó cselekménye, de történelme van. A történelem egy sajnos elég hosszú korszaka. „Arcképvázlat történelmi háttérrel”: Bazsányi Sándor ezt a címet adta ugyancsak az Élet és Irodalomban megjelent cikkének. Én másképpen fogalmaznék: Arckép a történelem hátterében.

Akárhogy húzom, nyújtom ezt az írást, végül mégis választ kell keresnem arra az alapvető kérdésre, miért írta meg Spiró György éppen ezt a regényt? A mai magyar szellemi életben nem Gorkijnak áll a zászló,

kell hozzá szellemi szabadság, függetlenség, hogy valaki éppen őt válassza témájául. De azért emlékeznek rá, felfedezni sem kell, legalább az *Éjjeli menedékhely* időről időre színpadon van valahol. Kétarcúságát is leleplezték már. A szovjet diktatúra embertelenségét, a szenvedéseket is sokszor megírták, nagy írók írtak róla remekműveket. Persze semmi nem elég, mindig, minden nemzedéket újra és újra figyelmeztetni kell. Magyarázatot találunk magunktól is, nem kell hozzá az író szándékát fürkészni. Ostoba kérdés azt keresni, mit akart az író, elég, ha saját olvasói tapasztalatunkról megpróbálunk beszámolni. A *Diavolina* elejétől végéig nagyszerű regény, érdemes elolvasni. Az ember azonban nem állja meg, hogy akaratlanul is összehasonlításokat ne tegyen. Jó regény, de nem olyan nagy mű, mint az *Ikszek* és nem olyan, mint a *Fogság,* amelyről – egyszer már megírtam – az a véleményem, mély meggyőződésem, hogy érte illett volna Nobel díjat adni.

Nehéz megfogalmaznom, hogy végső összefoglalásként mit sugalmazott, nem biztos, hogy mindenkinek, de legalábbis nekem ez a regény. Nagyon erősen sugalmazott valamit, amivel azonban egész történelemismeretemmel, egész beállítódásommal, világnézeti elköteleződésemmel nem értek egyet. Most, kora nyáron részt vettem egy akadémiai vitán. Mellékes, nem oda tartozó kérdésként, kis vita alakult ki egy világháborús bombázásról. Náci gépek bombáztak vagy szovjetek? Egy kedves barátom, kiváló irodalomtörténész, tréfásan közbekiáltott: ez ma már szinte csereszabatos. Én élénken és hangosan tiltakoztam ellene. És tiltakozom most is. Spiró regénye számomra azt mondja, hogy a közbekiáltónak van igaza. Ezt nem írja le, ilyen megállapítást nem tesz, nem erről szól, szó sincs benne ilyesmiről. Nem lehet sem megdicsérni, sem felelősségre vonni érte. De egy regény soha nem ér véget az utolsó lapon (még az utolsó előtti bekezdésben is agyonlőnek valakit), hanem tovább folytatódik az olvasóban, és ő elgondolkozhat rajta.

2015

Megjelent: Kenyeres Zoltán: Írók, költők, fogalmak – Esszék, tanulmányok Hungarovox Kiadó, 2024.